

راهنمای عملی پژوهش کیفی

دکتر حیدر علی هومن

تهران

۱۳۸۵

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

هومن، حیدرعلی، ۱۳۱۱.

راهنمای عملی پژوهش کیفی / حیدرعلی هومن. — تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، ۱۳۸۵.

نه، ۱۸۱ ص. — (سمت ۵: ۱۰۶۳. روان‌شناسی؛ ۵۱)

ISBN 978-964-530-124-6

بها: ۱۳۰۰۰ ریال.

Haidar Ali Hooman. Handbook of Qualitative

ص.ع. به انگلیسی:

Research, 2007.

فهرستنویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. ۱۷۶-۱۸۱.

۱. تحقیق — روش‌شناسی. الف. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها

(سمت). ب. عنوان.

۰۰۱/۴۲

Q ۱۸۰/۵۵/۹۵۹

۸۵۰۴۲۴۰۰م

کتابخانه ملی ایران

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

راهنمای عملی پژوهش کیفی

دکتر حیدرعلی هومن

چاپ اول: زمستان ۱۳۸۵

تعداد: ۲۰۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: سمت

چاپ و صحافی: سازمان چاپ و انتشارات، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

قیمت: ۱۳۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

آدرس ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)،

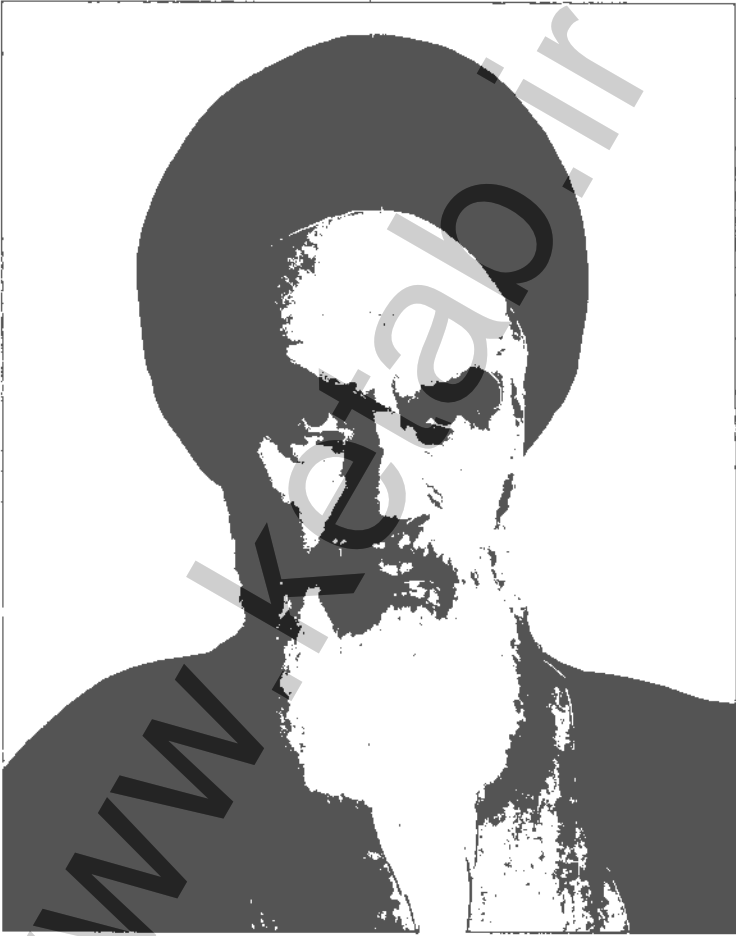
روبروی پمپ‌گاز، کدپستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۰۲-۴۴۲۴۶۲۵۰.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه‌برداری، ترجمه و جز اینها برای «سمت» محفوظ است (نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است).

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

باید کوشش در راه علم و به دست آوردن تخصص در رشته‌های مختلف اساس
فعالیت‌های جوانان دانشجوی عزیز ما باشد.

صحیفه نور؛ ج ۹، ص ۱۸۶

سخن «سمت»

یکی از اهداف مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بوده است و این امر، مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبنایی و مسائل این علوم است.

ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها» را که به اختصار «سمت» نامیده می شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم بپردازد و در هر کدام از رشته های علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن، باید به تدریج و پس از انتقادات و یادآوریهای پیاپی ارباب نظر به دست آید و انتظار دارد که این بزرگواران از این همکاری دریغ نورزند. کتاب حاضر برای دانشجویان رشته روان شناسی در مقطع کارشناسی ارشد و دکتری به عنوان منبع اصلی درس «روش پژوهش کیفی» به ارزش ۲ واحد تدوین شده است. امید می رود که علاوه بر جامعه دانشگاهی، سایر علاقه مندان نیز از آن بهره مند شوند.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۵	فصل یکم: شناخت ماهیت پژوهش کیفی
۹	هدف از اجرای پژوهش کیفی چیست؟
۱۲	منطق انجام پژوهش کیفی چیست؟
۱۴	فصل دوم: تنوع و تکامل پژوهش کیفی
۲۰	روشهای پژوهش کیفی
۲۲	دیدگاه جهانی مبتنی بر تفسیر
۲۳	رابطه بین پژوهشهای کمی و کیفی
۲۵	محدودیتهای پژوهش کمی
۲۷	راهبردهایی برای ترکیب روشهای کمی و کیفی
۲۹	فصل سوم: ویژگیهای اساسی پژوهش کیفی
۳۴	انتقادهای وارد بر پژوهشهای کیفی
۳۵	دیدگاه جهانی واقع‌گرا و پژوهش کیفی
۳۵	اصالت یا ابتکار
۳۶	عملی بودن
۳۸	فصل چهارم: بررسی پیشینه پژوهش
۳۸	ضرورت انجام بررسی پیشینه پژوهش
۴۰	لزوم چهارچوب نظری برای اجرای پژوهش
۴۲	نقش بررسی پیشینه پژوهش در بیان مسئله

۴۴	راهبردهای خواندن پیشینه پژوهش
۴۵	مراحل بررسی پیشینه پژوهش
۴۸	چگونگی اجرای پژوهش کیفی
۵۳	فصل پنجم: ارزشیابی کیفیت پژوهش
۵۵	اعتبار در پژوهش کیفی
۵۶	روایی در پژوهش کیفی
۵۷	روایی درونی
۵۸	روایی بیرونی
۶۰	مربوط بودن
۶۱	دیدگاههای دیگر: مشروعیت و موثق بودن
۶۲	اعتمادپذیری
۶۳	انتقالپذیری
۶۵	وابستگی و اتکاپذیری
۶۶	تأییدپذیری
۶۷	راهبردهایی برای اطمینان نسبت به کیفیت پژوهش
۷۰	درگیری طولانی یا طرح پژوهش طولی
۷۱	بررسی فردی به وسیله اعضا
۷۳	کسب اطلاعات از همگان
۷۶	بررسی از طریق اجماع سه سویه
۷۸	رسیدگی و مشاهده مداوم
۷۹	توصیف دقیق و عمیق
۷۹	انعکاسپذیری
۸۰	جستجوی موارد منفی و تبیینهای دیگر
۸۰	روایی و واقعیت
۸۳	فصل ششم: نمونه برداری در پژوهشهای کیفی
۸۳	مقدمه

۸۵	ابعاد و پارامترهای نمونه برداری
۸۵	نمونه برداری هدفدار
۸۷	انواع نمونه برداری در پژوهش کیفی
۹۱	حجم گروه نمونه
۹۵	فصل هفتم: هسته های اصلی رویکردهای کیفی
۹۷	علم تأویل و تفهیم
۹۹	پدیده شناسی
۱۰۰	روش قوم نگاری در پژوهش کیفی
۱۰۲	کاربرد تئوری وابسته به زمینه
۱۰۲	مبدأ و ریشه تئوری وابسته به زمینه
۱۰۴	اجرای تئوری وابسته به زمینه
۱۰۸	فصل هشتم: رویکرد مصاحبه در گردآوری داده ها
۱۰۸	مقدمه
۱۱۱	فرایند مصاحبه
۱۱۲	انواع مختلف مصاحبه
۱۱۴	مصاحبه های با ساختار یا استاندارد
۱۱۴	مصاحبه های نیمه استاندارد
۱۱۵	مصاحبه های بدون ساختار یا غیر استاندارد
۱۱۶	مصاحبه های عمیق
۱۱۷	مزایا و محدودیتهای مصاحبه های عمیق
۱۱۹	اجرای مصاحبه های عمیق
۱۲۰	انواع پرسشها در مصاحبه
۱۲۳	تجسس، انگیزش، و تلخیص
۱۲۴	طول و مدت زمان مصاحبه
۱۲۵	رابطه مصاحبه کننده و مصاحبه شونده
۱۲۶	مصاحبه با همگنان

۱۲۷	محدودیتها و مشکلات مصاحبه
۱۲۹	خلاصه مطلب
۱۳۰	فصل نهم: سایر رویکردهای گردآوری داده‌ها
۱۳۰	گروههای کانونی
۱۳۱	کاربردهای خاص گروههای کانونی
۱۳۴	مشاهده‌ها
۱۳۶	مشاهده طبیعی
۱۳۷	مزایا و معایب مشاهده
۱۳۸	ثبت داده‌های مشاهده‌ای
۱۴۰	نقش مشاهده‌گر
۱۴۱	منابع تورش در پژوهشهای مشاهده‌ای
۱۴۲	مسائل خصوصی مردم و دسترسی به آنها
۱۴۳	تحلیل مکالمه
۱۴۴	تحلیل گفتمان
۱۴۶	تحلیل داستان
۱۴۷	تحلیل محتوا
۱۴۹	اجرای تحلیل محتوا
۱۵۰	مطالعه موردی
۱۵۳	مطالعه اسناد و مدارک
۱۵۶	فصل دهم: تحلیل و تفسیر داده‌ها و گزارش یافته‌ها
۱۵۶	تحلیل و تفسیر داده‌ها
۱۵۹	چگونگی نوشتن گزارش پژوهش
۱۶۱	پیام گزارش به خوانندگان
۱۶۳	سازماندهی گزارش
۱۶۵	فرهنگ واژگان فنی
۱۷۶	کتابنامه

تقدیم به شیفتگان پژوهش علمی در ایران

علم به هیچ وجه حقایق مطلق را تولید نمی‌کند، که بتوان آن را به گونه غیرانتقادی پذیرفت. پیشنهادهای محدودی برای تفسیر فراهم می‌آورد که می‌توان آن را در عمل به گونه‌ای انتقادپذیر به کار برد.

بک، ۱۹۹۲، ص ۳۱

بررسی کیفی تنها «پژوهش کمی بدون اعداد نیست»، نقش برجسته آن ایجاد یک پایگاه دانش در کار و سیاست است.

مک‌لود، ۲۰۰۲، ص ۱

پیشگفتار

همان‌گونه که تئوریه‌ها در زمینه‌های گوناگون علوم اجتماعی و علوم رفتاری به طور مستمر در حال تغییر است و به سوی تکامل می‌رود، پژوهش علمی نیز هر لحظه پیچیده‌تر می‌شود و در مسیر تکاملی خود روشهای جدیدی را متناسب با موقعیتهای معینی عرضه می‌کند. این امکان همواره وجود دارد که روشهای پژوهش در بسیاری زمینه‌ها به گونه اساسی دستخوش تغییر شود و با روشهای کاملاً جدیدتری جایگزین گردد. واقعیت این است که پژوهشگر تا آن حد که باید در تفکر و حرفه پژوهشی خود جدی باشد نسبت به تشخیص و درک روشهای پژوهشی نیز باید تا حد ممکن کوشا و حساس شود. اگر پژوهشگر بخواهد مفاهیم جدید پژوهش علمی را به خوبی درک کند و در پیچیدگیهای کاربرد مؤثر آنها گم نشود، دست‌کم باید با جنبه‌های کاربردی و ماهیت نظری این روشها آشنا باشد.

دگرگونیهای سریع اجتماعی و گوناگونی واقعیتهای زندگی، پژوهشگران اجتماعی را به گونه فزاینده‌ای با مناظر و بافتهای جدید اجتماعی روبه‌رو ساخته است. به اعتقاد پژوهشگران کیفی، این تغییرات سبب شده است روش‌شناسیهای قیاسی سنتی، یعنی استنتاج پرسشها و فرضیه‌های پژوهشی از مدل‌های نظری و آزمون آنها در برابر شواهد تجربی، از تشخیص و تمایز چیزها عاجز بماند. از این رو در پژوهش به‌ناچار به گونه فزاینده‌ای از راهبردهای استقرایی استفاده می‌شود. یعنی برای مطالعه بافتهای اجتماعی به جای شروع از تئوری و آزمون آنها، «حساس‌سازی مفاهیم» ضرورت می‌یابد. به همین دلیل، بررسیهای کیفی در سالهای اخیر به گونه فزاینده‌ای در علوم اجتماعی و پژوهشهای رفتاری نفوذ یافته و

برای بسیاری از افراد که مایل به پژوهش درباره موضوعات واقعی زندگی و مسائل آن هستند، به منظور آشکارسازی معانی جنبه‌های مختلف زندگی اجتماعی که پیش‌تر به خوبی درک نشده است، مجموعه‌ای از روشها را عرضه می‌کند.

انگیزه اصلی برای اختصاص این کتاب به بررسیهای کیفی، تحولات شگرفی است که طی سالیان اخیر در علوم اجتماعی و رفتاری صورت گرفته است. تکیه بر جنبه‌های گوناگون و به گونه کلی پیچیدگیهای این علوم، ضرورت استفاده از این روشها را به گونه جدی مطرح ساخته است. اما واقعیت این است که این روشها نسبتاً پیچیده بوده و فراز و نشیبهای فراوانی دارد و کمبود منابع معتبر در این زمینه، همواره مسائل و مشکلاتی را از لحاظ روش‌شناسی برای علاقه‌مندان به پژوهش علمی ایجاد کرده است. از این رو فراهم آوردن چهارچوبی مناسب برای پژوهشگرانی که مایل به کاربرد این روشها هستند، اما احساس می‌کنند به آشنایی بیشتری با مبانی آن نیاز دارند، و ارائه الگوی نسبتاً جامع برای رفع کاستیها، طبیعتاً امری ضروری به نظر می‌رسد.

محتوای این کتاب نه فقط تشریح بررسیهای کیفی، بلکه طرح‌ریزی برای تدریس آن نیز هست. از آنجا که پیچیدگی مطالب تخصصی ممکن است مانع شکوفایی استعدادهای بالقوه دانشجویان شود، برای رفع این اشکال و هدایت تدریس به سوی مسائل کاربردی، در برخی موارد بیش از حد مورد نیاز به تشریح مطلب پرداخته شده است که شاید برای برخی افراد، پیچیده و حتی خسته‌کننده به نظر آید. اما برای بسیاری دیگر که علاقه‌مند به آموختن چگونگی به کارگیری این روشها در مسائل پژوهشی هستند بسیار جالب و مهیج خواهد بود. گاه نیز تنوع و گستردگی مطالب موجب شده است به توضیح مختصر درباره آنها بسنده شود.

برای بیان مفاهیم تخصصی، تا حد ممکن سعی شده از نمادها و اصطلاحات رایج که صاحب‌نظران به کار برده‌اند، استفاده شود. در برخی موارد که برای اصطلاحات خارجی لازم بود معادل فارسی انتخاب شود، حداکثر تلاش در رعایت دقت از لحاظ انطباق با مفهوم اصلی آن واژه‌ها به عمل آمده، معادل انگلیسی اغلب

آنها نیز در پانویس صفحات و تعریفشان با عنوان فرهنگ واژگان فنی در پایان کتاب ارائه شده است.

نگارنده امیدوار است مطالعه این کتاب بصیرتهای جدیدی در مسائل قدیمی و پاسخهای جدیدی درباره تجربه همه افرادی که در پژوهش شرکت می‌کنند، کشف و ایجاد کند؛ علاوه بر آن به عنوان یک راهنمای عملی پژوهش کیفی برای استادان و پژوهشگران نیز مفید افتد.

دکتر حیدرعلی هومن

www.ketab.ir